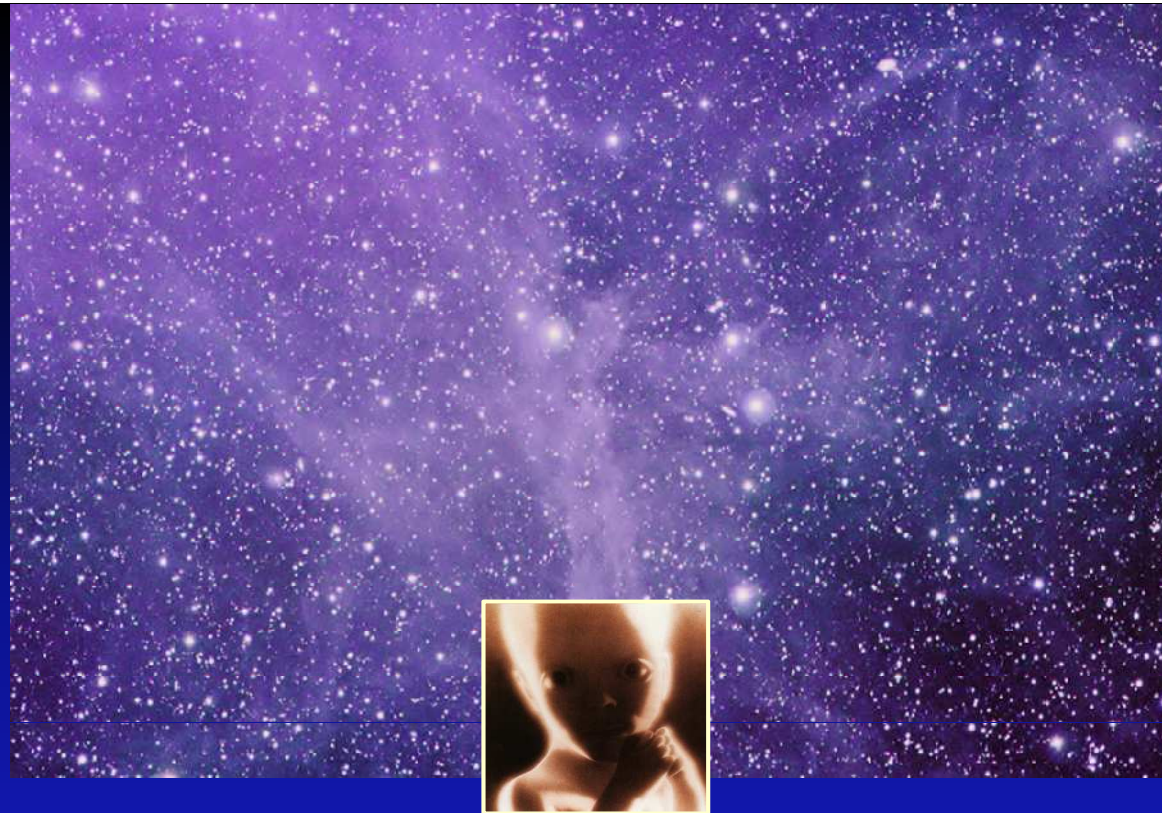

© Marko Uršič

Cankarjev
dom, 2010

Človek in kozmos, iskanje smisla

pet predavanj o filozofski kozmologiji

V. Enigma časa, zavest in duh

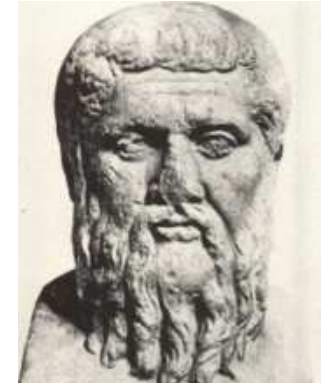
Čas kot “podoba večnosti”

Platon v *Timaju*: čas je “gibljiva podoba večnosti” oz. “veka” <ajón>, večnost/vek pa je brezčasna sedanost, tj. večnost vesoljnega Uma, “sveta idej”, v katerem “deležijo” minljive čutne **stvari** našega sveta, vključno z nami – analogno kakor so **sence** “udeležene” zgolj v resničnosti stvari, ki jih osvetljuje Sonce, prispodoba najvišjega Dobrega/Enega.

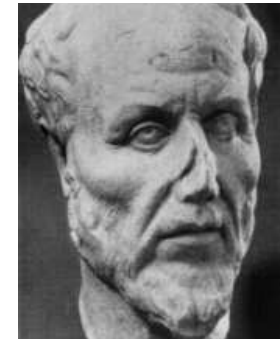
Platon nadalje pravi, da sta preteklost in prihodnost “nastali obliki časa”, ki ju “nepravilno prenašamo na večno bitnost” (tj., na um, svet idej); kajti večnosti “v skladu z resnično mislijo ustreza le ‘je’. ‘Bilo je’ in ‘bo’ je primerno izrekanje za postajanje, ki se dogaja v času.” (*Timaj*, 37cde)

Plotin v razpravi *O večnosti in času* (*Eneade*, III/7): “To torej, kar ni bilo in ne bo, ampak samo je, to, kar v svoji biti miruje, se ne spreminja v ‘bo’, niti se ni nikoli spremenilo, to je večnost.”

Večnost je v platonizmu ontološko resničnejša od časa, ki je zgolj njena “podoba”, toda to ne pomeni, da čas ni resničen, da je zgolj privid, iluzija, saj ravno “skozi čas” prehajamo in prihajamo k večnosti.

Platon
(427–347)

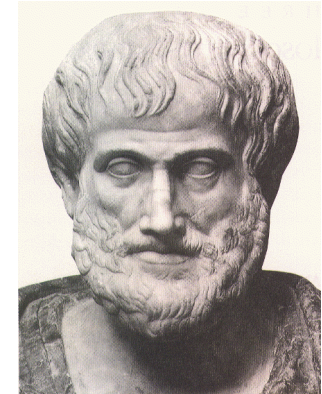
Plotin
(204 – 270)

Čas kot “merilo gibanja in mirovanja”

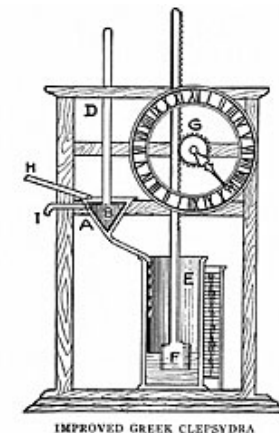
Aristotel v *Fiziki* (IV. 10-14): čas je povezan z gibanjem

<*kýnesis*> tj., s spreminjanjem, tako fizičnim kot psihičnim:

- “Kadar zaznamo *prej* in *pozneje*, pravimo, da je [potekel] čas. Kajti čas je prav to – število gibanja glede na *prej* in *pozneje*.”
- “Ker je čas merilo gibanja, bo tudi merilo mirovanja, saj je vsako mirovanje v času. [...] Vendar ne miruje vse negibljivo, marveč le tisto, ki mu je bilo gibanje odvzeto, čeprav se po naravi more gibati [... toda:] večno bivajoče, kolikor je večno bivajoče, ni v času, saj ni zaobseženo od časa, pa tudi njegovo bivanje ni merjeno s časom: argument za to je, da od časa tudi ničesar ne utrpeva, saj ne biva v času.”
- “Zdaj je v enem pomenu isti, v drugem pa ni isti. Kolikor je zaporedje, je različen [...], toda njegova podlaga <*hypo-keimenon*> je identiteta. [...] Jasno je tudi: če ne bi bilo časa, ne bi bilo zdaja, in obratno.“
- “Ali bi čas bival, če ne bi bilo duše? [...] Če v naravi ne šteje nič drugega kakor duša oziroma um duše, potem ni mogoče, da bi čas bival, ko ne bi bilo duše.”

Aristotel
(384 – 322)

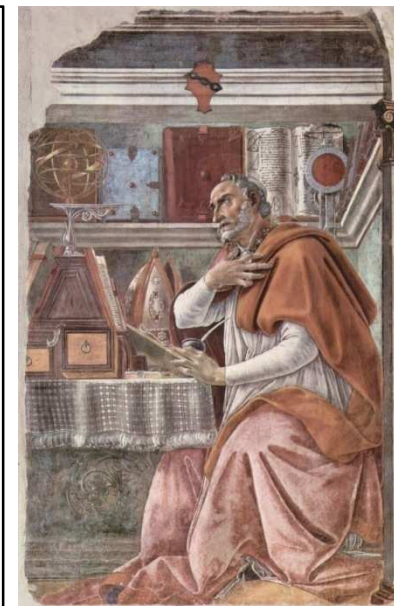

grška klepsidra;
Ktesibios,
ok. 270 pr. n. š.

“Le v duši bivajo časi ...”

Avrelij Avguštin je v *Izpovedih* zapisal znamenite misli o času:

- “...govor ne pozna nobene besede, ki bi mu bila bolj domača in znana in bi jo bolj pogosto rabil kakor besedo čas! In res jo vseskozi razumemo, ko jo govorimo, in razumemo tudi, če jo slišimo koga drugega govoriti. [...] Kaj je torej čas? Če me nihče ne vpraša, vem; če pa ga hočem na vprašanje razložiti, ne vem. Vendar si upam z gotovostjo trditi, da ne bi bilo preteklega časa, če ne bi nič prehajalo, da ne bi bilo prihodnjega časa, če ne bi nič prihajalo, in ne sedanjega časa, če ne bi bilo nič pričujoče.” (XI. 14)
- “Kolikor je doslej jasno in očitno, je to, da niti prihodnost ne biva niti preteklost. Potemtakem pravzaprav ne moremo reči: trije časi so – pretekli, sedanji in prihodnji. Natančneje bi se reklo takole: trije časi so – sedanjost glede na preteklost, sedanjost glede na sedanjost in sedanjost glede na prihodnost. Zakaj le v duši bivajo časi kot te vrste trojstvo, drugje jih ne vidim: sedanjost glede preteklosti je spomin, sedanjost glede sedanjosti je vpogled, sedanjost glede prihodnosti je pričakovanje.” (XI. 20)

Sv. Avrelij Avguštin
(354 – 430)
freska Sandra
Botticellija, 1480,
Ognissanti, Firenze

Večnost, vsečasnost, nesmrtnost ...?

Jan van Eyck, *Gentski oltar* (1432), osrednji motiv: Jagnje božje iz *Razodetja*, Sv. Bavo, Gent

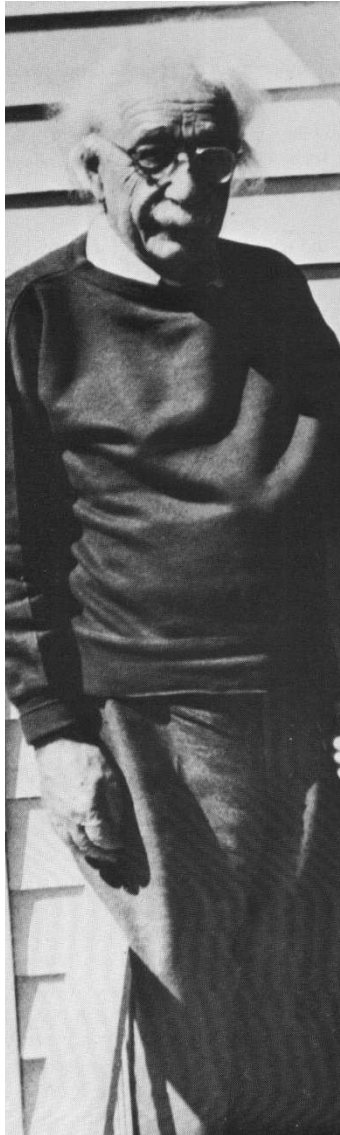
Trije pomeni nesmrtnosti

John Leslie, kanadski filozof in kozmolog, v knjigi z naslovom *Nesmrtnosti v bran* (*Immortality Defended*, 2007) razlikuje tri vrste nesmrtnosti:

1. nesmrtnost "po Einsteinu": zamisel, da je vsak dogodek (in tudi vsako bitje, s človekom vred) neminljiv v statičnem štirirazsežnem prostoru-času, v "časovni pokrajini" <*timescape*> ali "vesoljnem bloku" <*block-universe*>, tako kot ostajajo predmeti realni v prostoru tudi potem, ko se oddaljimo od njih;
2. nesmrtnost kot "po-življenje" <*afterlife*>, posmrtno življenje "onstran", "drugje", po tradicionalnem prepričanju v nebesih, nemara tudi v vicah ali celo peklu, tj., teistična eshatološka nesmrtnost posameznih duš, po krščanskem nauku tudi vstalih teles ...
3. nesmrtnost kot nadaljevanje "naših življenjskih vzorcev" <*life-patterns*>, tj. nesmrtnost "v neminljivi prisotnosti enega samega bivanja, ki nosi naše življenjske vzorce do smrti, po njej pa bo nosilo življenjske vzorce vseh naših zanamcev; to edino bivanje naj bi bilo naše vesolje ali božanski um <*divine mind*>, v katerem je to vesolje vsebovano". – Pri tej nesmrtnosti tretje vrste gre za neosebno neminljivost "substance", duha in/ali materije, substance kot nosilke "življenjskih vzorcev" (genov, podob, besed, misli, dejanj ...).

"Vsa zavestna bitja so na neki ravni eno sámo" (Leslie, 68).

Preteklost, sedanost, prihodnost ... so le neka iluzija?

Albert Einstein je v sožalnem pismu ob smrti svojega starega prijatelja Michela Bessa leta 1955, le slab mesec pred lastno smrtjo, zapisal znamenite, pogosto citirane besede:

- “On je zdaj le malo pred menoj v slovesu od tega čudnega sveta. To ne pomeni ničesar. Za nas, fizike po prepričanju, ima razločevanje med preteklostjo, sedanostjo in prihodnostjo le pomen iluzije, četudi trdovratne.”

Michael Lockwood, filozof znanosti, še posebej problematike časa, v knjigi *The Labyrinth of Time* (2005) pravi:

- “Resno jemati prostor-čas pomeni videti vse, kar je kadarkoli obstajalo ali se je kadarkoli zgodilo, ob kateremkoli času in na kateremkoli kraju, kot ravno tako resnično kakor to, kar je vsebovano tu in zdaj.”

Toda – ali človek sploh zmore *to* vzeti resno? “Poprostorjenje časa” v vsečasnem “vesoljnem bloku” prostora-časa poraja, med drugim, če *to* razumemo kot nesmrtnost, dva problema:

1. problem determinizma
2. problem izbora.

Fizikalna eshatologija nesmrtnosti

Frank J. Tipler, matematični fizik, je napisal eno najbolj bizarnih knjig sodobne kozmologije *Fizika nesmrtnosti* (1994) s podnaslovom “Moderna kozmologija, Bog in vstajenje mrtvih”. Glavne zamisli te knjige, s katero naj bi “teologija postala veja fizike”, so naslednje:

1. Življenje se bo nadaljevalo v računalnikih, v virtualnem svetu, še milijone in milijarde let, še mnogo dlje, milijone milijard let.
2. Naši “potomci” (kiborgi, roboti ...) bodo postopoma, tudi z nanotehnologijo, poselili vso Galaksijo in nazadnje vse Vesolje, ki ga bodo tehnološko obvladovali (upravljali z gravitacijo ipd.).
3. Poskrbeli bodo, da bo vesolje “sklenjeno” in po 10^{18} letih bo prišlo do “velikega hreska” <*big crunch*>, vesoljne črne luknje.
4. Pred samim koncem, pičle 10^{-123} sekunde pred “Točko Omega” (cf. Chardin) se bo “vse ponovilo”, kajti procesiranje informacij se bo v sicer končnem času raztegnilo v neskončnost; in to je vstajenje v “virtualnem svetu”, ki pa je “za-sebe” čisto resničen.

Nota bene: Več kot o fiziki in kozmologiji nam Tipler pove o sami eshatologiji (zlasti “med vrsticami”), obenem pa (hote ali nehote) zastavi tudi filozofsko vprašanje, kaj je primarno merilo časa: ali je to procesiranje informacij?

Se bosta v “Točki Omega” ponovila tudi NY-dvojčka?

Večnost kot “večni trenutek”

Nesmrtnost “tretje vrste”, ki jo Leslie imenuje “nesmrtnost v substanci”, kot smo rekli, ni mišljena samo “materialistično”, niti samo biološko (kot nadaljevanje v potomcih, ohranjanje “vzorcev” itd.), temveč jo je mogoče razumeti tudi v stari mistični (ali gnostični) varianti: večnost kot “večni trenutek” (*kairós*).

O tej nesmrtnosti pa znanost ne more kaj dosti povedati, saj ne gre za kakšno fizikalno “vsečasnost” kakor pri prvi in drugi, temveč gre za “mistično” presežnost, ki se ji lahko s filozofskimi formulami le približujemo, lahko jo imenujemo: “transcendenca-v-imanenci”, “eno-v-vsem”, “isto-v-drugem” ipd. Tu gre za duhovno *izkušnjo*, ne le za pojme.

In tako znova obstanemo pred tisto staro, večno uganko:

Kaj je čas? ... in pred ono drugo – in isto – Uganko:

Kaj je večnost? Je mogoče ujeti večnost v trenutek, jo je mogoče najti v “zrnu peska”, kot je rekel William Blake?

Le kako naj prikličemo in potem tudi *ohranimo* v sebi tisti *kairos*, “sveti čas”, presežni trenutek, v katerem vsaj zaslutimo, morda pa tudi izkusimo to “sedanjo večnost”?

Kairos, rimski relief po originalu grškega kiparja Lizipa (Lysippos), marmor, ok. 340 pr. n. š., iz Trogirja, zdaj v Muzeju antikvitet, Torino

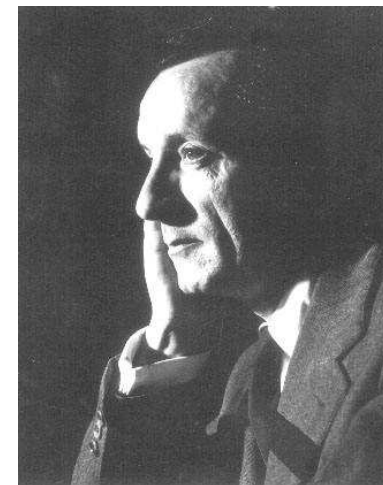
“Biti sedaj, pomeni biti od nekdanj in biti za vedno”

Maurice Merleau-Ponty, francoski filozof-fenomenolog, je v svoji glavni knjigi, *Fenomenologiji zaznave* (1945), zapisal:

- “Kar smo doživeli, za nas je in vselej ostaja, stavec se dotika svojega otroštva. Vsaka sedanost, ki nastane, se potopi v čas kot žig in teži k večnosti. Večnost ni neki drug red nad časom, temveč je atmosfera časa.” (prev. str. 422)
- “Jaz nisem zase le v tem trenutku, sem tudi danes zjutraj in v prihajajoči noči, moja sedanost pa je tako ta trenutek kot tudi ta dan, to leto in moje življenje v celoti.” (str. 427)

* * *

- Jaz pa dodajam: moja “bežna večnost” je tisto, kar sem že tolikokrat prepoznal, a še nikoli do kraja spoznal – vendar “nekako” vem: to je čisti presežek minevajoče sedanosti, čas, “premagan” v zrenju.
- Lahko bi rekel tudi – če bi uporabil parafrazo Schellingove misli “Neskončno, upodobljeno kot končno, je lepota” – : kairos, “večni trenutek”, je kakor umetnina: prisotnost večnosti v času.

Maurice
Merleau-Ponty
(1908–1961)

Čas in zavest

Kdo “šteje” čas ... človeški čas, vesoljni čas?

Je možen čas brez zavesti? Je možna zavest brez časa?

Filozofi-fenomenologi (**Husserl, Heidegger, Merleau-Ponty, Sartre, Levinas** idr.) poudarjajo, da sta čas in zavest neločljiva.

Fiziki pa si radi predstavljajo, da je zavest zgolj “žarek”, ki v “vesoljnem bloku” prostora-časa osvetluje (“prezentira”) sedanost, zgolj “subjektivni” trenutek zdaj – in je torej “neresnična” v odnosu do “objektivnega” sveta.

Ali bi se **Einstein** v svojem pojmovanju nesmrtnosti (neminljive “vsečasnosti”) v prostoru-času strinjal s predstavo zavesti kot “žarka”? Morda. Pa **Spinoza**?

O “neresničnosti časa” (in z njim zavesti?) govorijo tudi nekatere novejšje filozofsko-analitične teorije “brezčasnega časa” (**McTaggart, Mellor** idr.).

A zavest je več kot le “subjektivni” žarek *zdaja*, čeprav je bežna in za človeka vselej delna – zavest je “pogoj možnosti” uma, živega duha, presežne celote.

Platon ni pojmoval “sveta idej” kot zavestnega “po-sebi”, a v njegovih poznih dialogih Um postaja živi Duh. – **Plotin** pa je v svoji mistični filozofiji “zre” v najvišje Eno/Dobro, ki sámo tudi ni “osebno” (tj., ni Oseba kakor krščanski Bog), toda Eno “emanira” (“seva”) Um, ki “živi” večno, brezčasno.

Kaj pomeni “resno jemati zavest”?

Sodobna kognitivna znanost in “filozofija duha” poskušata razvozlati “uganko zavesti” v okviru raziskav odnosov med duševnimi in telesnimi procesi <*mind–body problem*>.

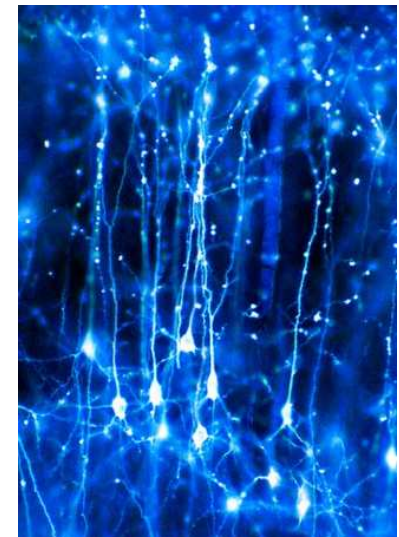
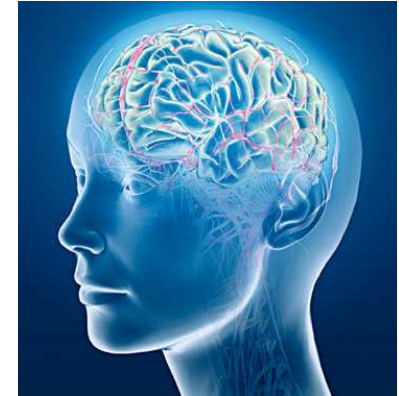
David J. Chalmers, avstralski analitični filozof, je v svoji odmevni knjigi *Zavestni duh* (*The Conscious Mind*, 1996) skoval frazo “resno jemati zavest”. Že v uvodu pravi:

- “Zavest je največja skrivnost. Morda je najbolj izrazita ovira pri našem iskanju znanstvenega razumevanja vesolja.”

Chalmers dvomi v “naturalistične” razlage zavesti (kot je npr.: **Daniel Dennett**, *Razložena zavest*, 1991) in zagovarja neko sodobno varianto dualizma. Materialisti ga zavračajo, češ da se s tezo o ontološki realnosti zavesti vrača na oder “kartezijskega teatra”. Chalmers pa jim odgovarja:

- “Nekateri pravijo, da je zavest ‘iluzija’, a jaz ne vem, kaj bi to sploh lahko pomenilo. Zdi se mi, da smo bolj gotovi o obstoju zavestne izkušnje kot o čemerkoli drugem na svetu.”

Toda glede *znanstvene* razlage zavesti Chalmers ni optimističen – ugotavlja, da je zavest edini “zares težki” problem kognitivne znanosti, saj niti ne vemo, kako bi se ga lotili ...

piramidni nevroni
v možganski skorji
(foto: dr. Jonathan
Clarke, 2003)

Ali je mogoče definirati zavest?

Zavest je za znanost tako težak problem, ker je “notranja”, “subjektivna”, zlasti če jo spremlja sámozavedanje; in kako naj sploh raz-ločimo zavest od sámozavedanja? Mar ni v vsaki zavestni izkušnji prisotno, vsaj implicitno, že tudi sámozavedanje te izkušnje, se pravi, da sem *jaz* tisti, ki se zavedam tega-in-tega (npr. da govorim)?

Kot misleči *cogito* pa lahko tudi *zavestno* usmerim svojo zavest “nazaj vase”, “se reflektiram” v sámozavedanju. – Po drugi strani pa je očitno, da imajo zavest tudi višje živali, vendar se najbrž ne morejo “reflektirati” tako kot človek.

Ameriški filozof **Thomas Nagel** je postavil vprašanje, kaj pomeni biti zavestno bitje in poskušal “od znotraj” opredeliti, kaj je zavest (v nasprotju s Turingovim testom kot “zunanjim” kriterijem “inteligentnega bitja” oziroma “mislečega stroja”).

Za Nagla je kriterij zavesti “vprašanje, ali obstaja nekaj takega kot *biti to bitje*”, namreč biti “od znotraj”; na primer, ali obstaja kaj takšnega kot *biti netopir* “od znotraj” – in če je odgovor na to vprašanje pritrdilen, se lahko nadalje vprašamo, kako je biti netopir <“*What it is like to be a bat?*”>.

Gotovo je *biti netopir* precej drugače kot *biti človek* ...

- “Izkustvo zavedanja je zelo razširjen fenomen. Na mnogih ravneh ga poznamo tudi v življenju živali [... kajti] v osnovi ima organizem zavedajoča se mentalna stanja, če in samo če obstaja nekaj takšnega kot *biti* ta organizem – nekaj takšnega za ta organizem.” (Nagel, v: Hofstadter & Dennett, *Oko duha*, str. 400).

Ob tem pa se zastavlja vprašanje: do kam “navzdol” v vesoljni “lestvi bitij” sega zavest?

Panpsihizem *ni* panteizem

Thomas Nagel in David Chalmers, ki med sodobnimi analitično-kognitivnimi filozofi najbolj “resno jemljeta zavest”, poudarjata (vsak po svoje), da “mentalne lastnosti” niso značilne samo za človeka, ampak segajo daleč navzdol po “lestvi bitij”, morda vse tja do “osnovnih fizičnih gradnikov vesolja”, kot domneva Nagel. Chalmers pa postavlja provokativno vprašanje: *Kako je biti termostat?* – Univerzalnost “mentalnega” pomeni, tradicionalno rečeno, panpsihizem, ki ga Nagel definira takole:

- “S panpsihizmom označujem stališče, da imajo osnovni fizični gradniki univerzuma mentalne lastnosti, ne glede na to, ali so sestavni deli živih organizmov.”

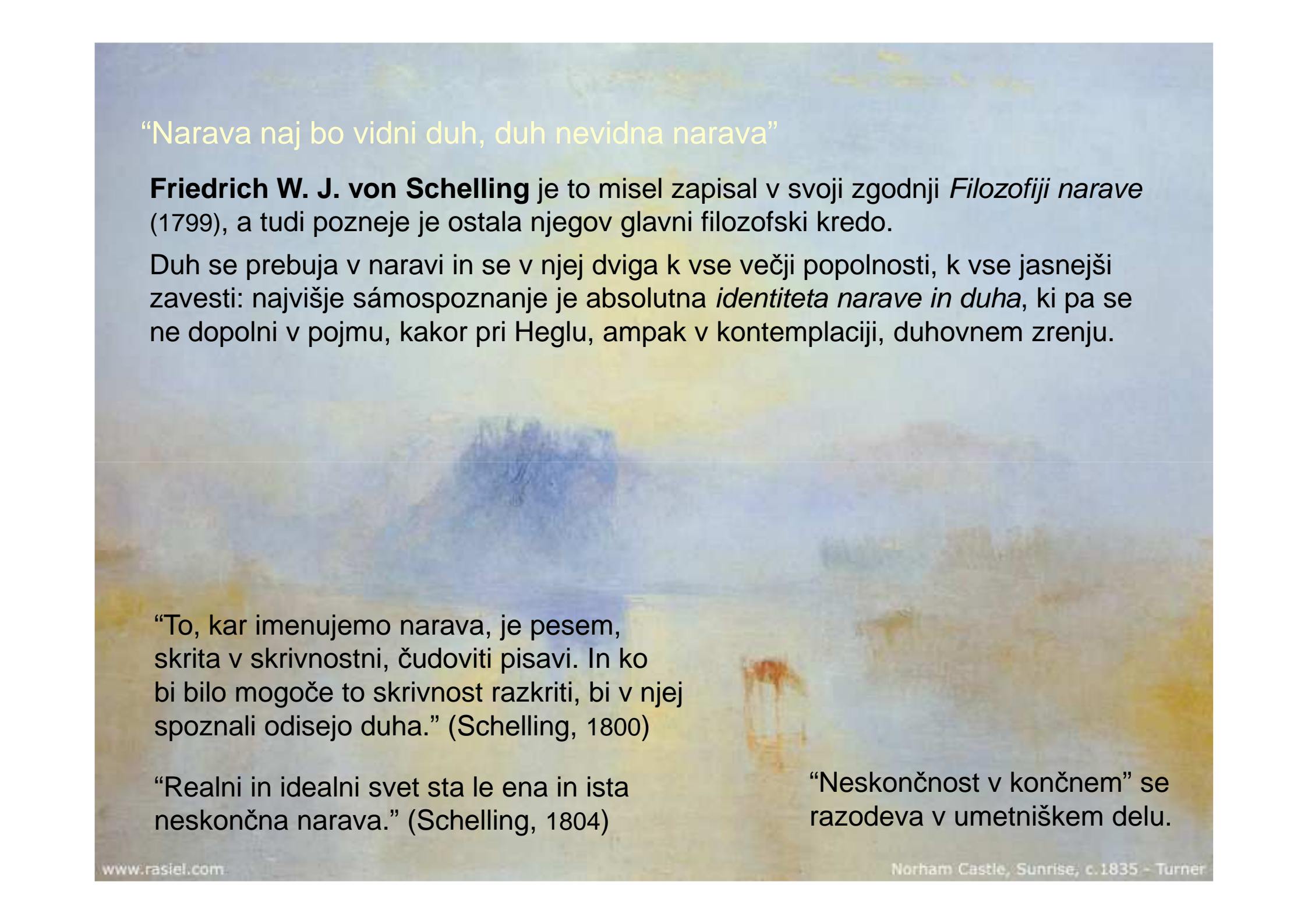
(gl. zbornik *Narava mentalnih pojavov*, ur. Markič & Bregant, 229).

Toda ob tem ne smemo pozabiti, da panpsihizem pomeni vseprisotnost duše (*psyché*), ne pa duha ali Boga. – Zavestna duša, kakršno “od znotraj” poznamo ljudje, očitno ni “povsodna”, ampak živi le v posameznih, mnogih “iskricah”, skrita v “notranjosti” človeških (najbrž tudi živalskih) možganov, čeprav je po svojih učinkih vidna na celotnem planetu – medtem ko za duh lahko rečemo, da je “povsoden”, povsod prisoten, na nebu in zemlji: “Duh je v vseh stvareh”, je dejal Giordano Bruno .

Razlika med panpsihizmom in panteizmom izvira iz razlike med dušo in duhom.

Z religijskega stališča panpsihizem ustreza *animizmu*, ne panteizmu!

Nota bene: V sodobni kozmologiji je platonska “vesoljna duša” zgolj pesniška metafora. **Toda** – zanikanje resničnosti vesoljne duše ne pomeni zaničanja resničnosti vesoljnega duha.

“Narava naj bo vidni duh, duh nevidna narava”

Friedrich W. J. von Schelling je to misel zapisal v svoji zgodnji *Filozofiji narave* (1799), a tudi pozneje je ostala njegov glavni filozofski kredo.

Duh se prebuja v naravi in se v njej dviga k vse večji popolnosti, k vse jasnejši zavesti: najvišje sámospoznanje je absolutna *identiteta narave in duha*, ki pa se ne dopolni v pojmu, kakor pri Heglu, ampak v kontemplaciji, duhovnem zrenju.

“To, kar imenujemo narava, je pesem, skrita v skrivnostni, čudoviti pisavi. In ko bi bilo mogoče to skrivnost razkriti, bi v njej spoznali odisejo duha.” (Schelling, 1800)

“Realni in idealni svet sta le ena in ista neskončna narava.” (Schelling, 1804)

“Neskončnost v končnem” se razodeva v umetniškem delu.

“Ti si To”

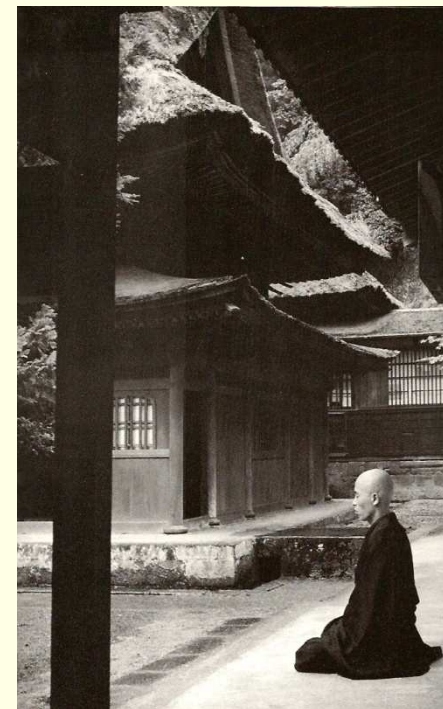
Kaj ali kdo je duh? Najkrajši možni odgovor se skriva v starodavni besedni trojici iz indijske *Čandogja upanišade*: “**Ti si To**” <*tat tvam asi*, dob. “to ti si”>.

To pa ne pomeni le, da si ti sam, tako kakor jaz in mi vsi, “utelešenje duha”, temveč tudi in predvsem to, da si Ti sam, Ti kot “sebstvo” – *duh*, prisoten v vsem, kar biva, še več: “Ti si To” pomeni, da si “Ti”, *ātman*, “dih”, isti z vesoljem, kajti “To” je *bráhma*n.

Ti si torej duh, ki je “smisel vesolja”. Ti si To, kar iščeš v daljni bližini neba. Nisi ne gospodar, ne suženj sveta, temveč živi duh: Ti si To!

Slavni fizik **Erwin Schrödinger** piše v epilogu svoje lepe knjižice *Kaj je življenje?* (tj. natis predavanja v Dublinu, 1943) o vedantski identiteti *ātmana* in *bráhma*na ter v tej zvezi pravi:

- “Mislim, da sem jaz – namreč jaz v najširšem pomenu besede, tj. vsak zavestni duh, ki je kdaj rekel ali občutil ‘jaz’ – tista oseba, ki vodi ‘gibanje atomov’ v skladu z Zakoni Narave.”

“TI - SI - TO”